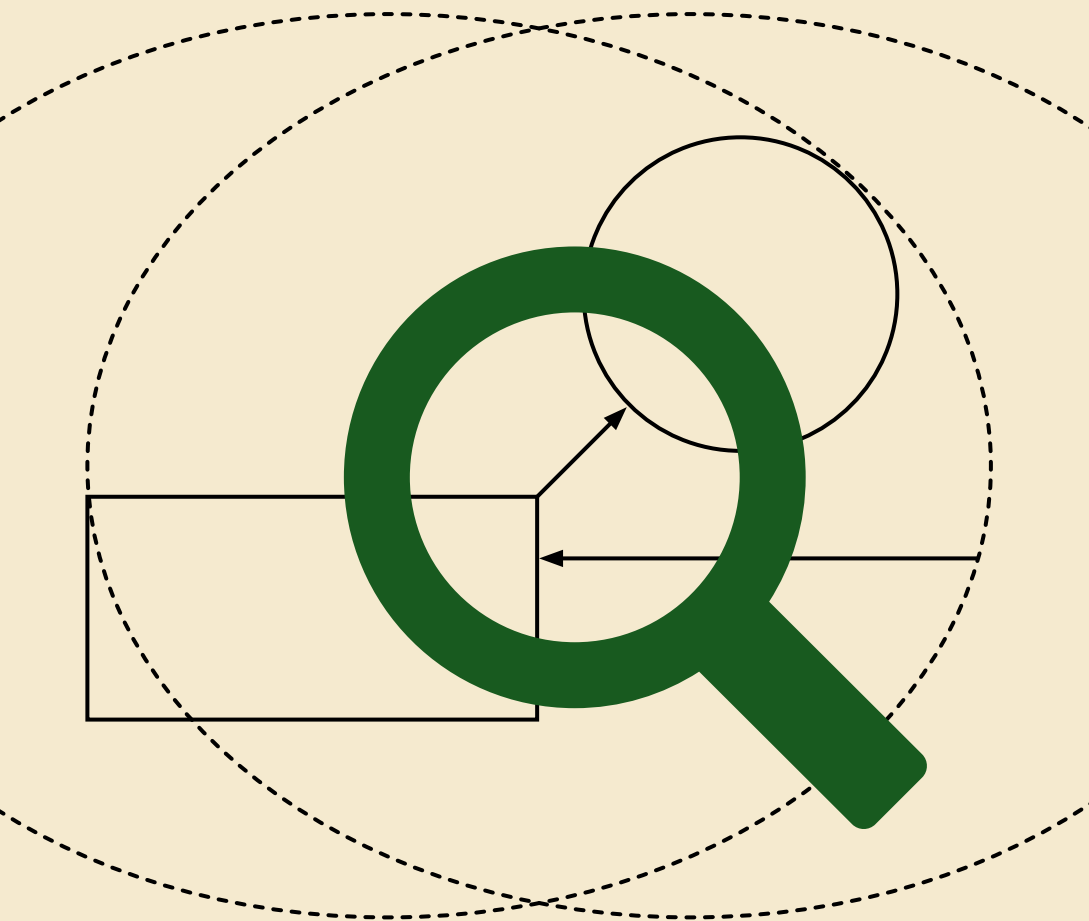

František Ochrana

Metodologie sociálních věd

KAROLINUM

Metodologie sociálních věd

František Ochrana

Recenzovali:

prof. PhDr. Vladimír Čechák, CSc.

prof. PhDr. Miroslav Krč, CSc.

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© František Ochrana, 2013

Tato monografie vznikla v rámci systému podpory fakultních monografií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

ISBN 978-80-246-2380-1

ISBN 978-80-246-2454-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvod	7
1. Nastolení problému. Předmět sociálních věd. Problém souměřitelnosti a nesouměřitelnosti sociálních a přírodních věd	9
1.1 Předmět sociálních věd	9
1.2 Problém tzv. souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních věd a přírodních věd	11
1.3 Subjekt jako volící aktér	13
1.4 Rozhodování subjektu za různých informačních podmínek	15
1.5 „Možné světy“ v sociálních vědách	18
2. Poznávání sociální reality	22
2.1 Poznávací funkce sociálních věd. Normativní a nenormativní pohled sociálních věd na zkoumané problémy	22
2.2 „Čas“ v reflexi sociálních věd. Historický čas	27
2.3 Problém smyslu v dějinách a role sociálních věd při jeho odhalování	30
2.4 Problém kauzality v sociálních vědách	33
2.5 Společnost jako dynamický systém. Idea „dynamického systému“ v sociálních vědách a problém kauzality v dějinách	35
3. Deduktivně a induktivně vytvářené vědecké teorie	42
3.1 Deduktivně budované teorie v sociálních vědách	42
3.2 Deduktivní postup v normativně budované sociální teorii	45
3.3 Induktivně budovaná sociální teorie	48
3.4 Deduktivně-induktivně odvozený teoretický systém	54

4. Funkce pojmů ve vědecké komunikaci a způsoby definování pojmů v sociálních vědách	56
4.1 Problém vymezení pojmů a jejich význam pro vědeckou komunikaci	56
4.2 Klasifikace pojmů	59
4.3 Nejčastější klasické způsoby definování pojmů ve vědách zkoumajících společenské problémy	62
5. Vědecký diskurs a paradigma v sociálních vědách. Explanace v sociálních vědách	65
5.1 Nenormativní a normativní diskurs v sociálních vědách	65
5.2 Problém paradigmatu v sociálních vědách	72
5.3 Explanace	73
5.4 Explanace formou subsumpcie pod vysvětlující teorii	76
5.5 Explanace, predikce, postdikce	78
6. Narace jako způsob výkladu zkoumaných sociálních událostí	84
6.1 Narace a diskursivní formace	84
6.2 Role narátora v narativním diskursu	93
6.3 Výkladová pozice narátora	96
7. Obvyklá dichotomie v sociálních vědách a možná východiska jejího překlenutí	99
7.1 Nástin obvyklé dichotomie v sociálních vědách	99
7.2 Explanační pojetí příčiny a interpretační pojetí významu	100
7.3 Individualismus versus „kolektivismus“ v sociálních vědách	105
7.4 Idea „homo economicus“ jako případ ontologického atomismu a její modifikace v sociálních vědách	107
7.5 Sociální („kolektivistické“) pojetí společenského vývoje	111
Závěr	115
Literatura	118
Summary	131
Věcný rejstřík	132

Úvod

Věda je logickým nástrojem, na jehož základě racionálně vysvětlujeme zkoumané jevy. Vědu bychom mohli přirovnat k optickému přístroji, jímž nahlížíme na zkoumaný předmět. Výsledkem zkoumání je vědecká výpověď o zkoumaném problému. Celkovou výpověď vědy o světě nazýváme „vědeckým obrazem světa“. Součástí této výpovědi je i výpověď o sociální realitě. Tato výpověď je výsledkem zkoumání sociálních věd.

Původní věda, která vznikla ve starověké společnosti, byla synkretické povahy. Přírodní a sociální výzkumné problémy byly téže povahy a stejně tak i výpovědi starověké vědy existovaly nerozčleněně. Věda pak prošla složitým vývojem (Bernal, 1960), kdy se z ní postupně oddělily jednotlivé druhy věd. V počátku novověku a v osvětenectví se přírodovědné poznání a poznání sociální reality rozvíjelo přibližně proporcionalmente stejnou měrou. Konec 19. století a počátek 20. století však znamená zlom v poznávání vědeckých problémů. Revoluce v přírodních vědách zrodila nové vědecké poznatky, nová vědní odvětví a nové vědecké postupy (Kuhn, 1997). Ve vývoji přírodních a sociálních věd postupně došlo ke zřetelné „diskrepanci“. Jaké jsou příčiny tohoto oddělování přírodních a sociálních věd? Jsou tyto příčiny dané objektivní povahou odlišných druhů zkoumané reality, či jsou spíše epistemologické povahy? Ať je tomu tak či onak, hledání odpovědi na zmíněný problém patří do metodologie vědy.

Metodologie vědy má klíčový význam pro výstavbu vědy jako celku, jakož i pro utváření jednotlivých druhů věd. Hledá totiž (mimo jiné) odpovědi na to, jaké povahy je „vědecký obraz světa“, co je podstatou „vědeckého zákona“, jaké metody a postupy je možné a vhodné ve vědeckém zkoumání použít. V oblasti sociálních věd se k daným problémům přidružuje i otázka, jaké povahy je osvětlující výpověď sociálních věd? Je výpověď sociálních věd explanací podobnou v přírodních vědách, nebo

je odhalením smyslu a porozuměním sociálním jevům na bázi objasnění systémů pravidel? Je sociální poznání svojí povahou kauzálním vysvětlením (Hempel) či interpretací (Winch)?

To vše jsou otázky metodologické povahy, které ukazují cestu k odpovědi na to, jaké povahy je výsledná vědecká výpověď o zkoumaném problému a o čem daná vědecká výpověď vypovídá. Tato publikace se pokouší hledat na zmíněné otázky odpovědi, resp. nastoluje možná východiska řešení.

Děkuji prof. PhDr. Vladimíru Čechákovi, CSc., a prof. PhDr. Miroslavu Krčovi, CSc. za posouzení této studie a za připomínky a náměty pro další výzkum.

1. Nastolení problému. Předmět sociálních věd. Problém souměřitelnosti a nesouměřitelnosti sociálních a přírodních věd

Každá věda, má-li být vědou, musí mít určité atributy, které ji charakterizují jako vědecký systém. K těmto atributům patří zejména vlastní předmět zkoumání, kterým se daná věda odlišuje od jiných věd, vlastní vědecké metody a postupy, které jsou specifické právě pro danou vědní disciplínu, funkce, které daná věda plní a formulované „vědecké zákony“ charakteristické pro danou vědní disciplínu. Vedle těchto specifických rysů má každá věda i obecné charakteristické rysy, které vědu odlišují od jiných forem poznávání světa. Patří k nim především logická konzistentnost a přesnost vědeckých výpovědí, které existují v podobě relativně celistvého systému logicky skloubených výpovědí. Podstatným rysem je i objektivnost vědeckých výpovědí, které odpovídají dosaženému stupni poznání předmětu zkoumání.

1.1 Předmět sociálních věd

Předmětem zkoumání sociálních věd je společnost jako sociální realita. Sociální realita je taková specifická forma bytí, která se vyvinula evolucí z přírody. V tomto smyslu je společnost bytostně spjata s přírodou. Společnost je „obklopena“ přírodou, žije v určitém přírodně geografickém prostředí a zároveň svojí činností přírodu ovlivňuje. Příroda a společnost tak tvoří dva vzájemně se ovlivňující podsystemy.

Na straně druhé, z pohledu vědecké abstrakce a specifikace, je sociální realita natolik odlišnou formou bytí, že společnost je relativně samostatným *sociálním* systémem, který se podstatně liší od neživých přírodních systémů a živých ne-sociálních (např. biologických) systémů. Podstatnou odlišností je především schopnost *sociálního* individua *racionálně* myslet,

rozhodovat se, stavět si cíle jako zamýšlené očekávané (anticipované) výsledky vědomé činnosti.¹

Obě zmíněné stránky problému mají podstatný dopad na metodologické přístupy ve společenském zkoumání, jak ukazují „dějiny metodologie“. Pokud budeme brát na zřetel pouze evoluční stránku „vydělení se“ společnosti z přírody, pak se problém vědeckého vysvětlení sociální reality jeví jako analogie s přírodovědním zkoumáním. Pro členy Vídeňského kruhu je konstituování sociální vědy (sociologie) problémem aplikace fyzikalismu a v principu je možná jednotná věda (viz Neurath, 1931, 1934, 2006). Obdobnou metodologickou pozici zastává i Hempel. Existují-li v přírodě určité zákony, pak totéž platí i pro oblast sociální reality (Hempel, 1942, 2006). Úkolem sociálních věd je pak umět tyto zákony² odhalit, definovat je a umět s použitím vědecké explanace vysvětlit podstatu vědeckého problému.³

Pokud však budeme zastávat stanovisko, že sociální realita je natolik odlišná od bytí přírody, dojdeme k odlišnému metodologickému přístupu, jak jej rozpracovali Dilthey (1967) a Winch (2004). V tomto metodologickém přístupu je společnost (ve srovnání s přírodou) chápána jako kvalitativně odlišná forma bytí. Lidé totiž jednájí s určitým záměrem (Brentano, 1993; Husserl, 1995, 1996), kdežto v přírodě se s intencionalitou nesetkáváme. Obrazně řečeno, v přírodě působí toliko „slepé nevědomé síly“.

Ve společnosti působí lidé jako racionální bytosti obdařené vědomím. Sociální svět je světem norem a hodnot, které jsou pohnutkami pro konání lidí. Lidé si vytvářejí pravidla, která jsou regulátory jejich konání. Samotná společnost je pak také výsledkem tohoto konání. Navenek se jeví jako sociální realita, jejíž zkoumání či „pochopení“ si žádá použít jiný metodologický přístup, nežli je tomu při zkoumání přírody. Klíčovou funkcí sociálních věd je pak „porozumět“ dějinám, resp. sociální realitě.

1 Subjekt je proto nadán schopností jednat a volit, což soudobá teorie vysvětluje jednak „čistě racionálně“ (Neumann a Morgenstern, 1994) či prospektivně (Kahneman a Twersky, 1979).

2 Nezávisí na tom, o jaký „druh“ sociální reality se jedná. Podstatná je idea „sociálního zákona“ ve smyslu existence „faktuálního zákona“. Příklad takového přístupu na oblast politologie podává Novák (2013) v připravované studii *Od tzv. „sociologických zákonů“ Maurice Duvergera k dvěma modelům demokracie*.

3 V této souvislosti se nabízí zmínit marxistickou ideu „sociálního (resp. společenského) zákona“. Podle Marxe (viz *Téze o Feuerbachovi*, taktéž *Kapitál. Díl I*) poznání objektivních zákonů umožňuje *prakticky* přetvářet společnost. Marx se vymezil vůči předchozí sociální teorii svojí radikálností v požadavku na revoluční změnu tehdejší společnosti. V jedenácté tezi (viz *Téze o Feuerbachovi*) píše, že „filosofové svět jen různě vykládali, jde však o to, jej změnit“ (Marx, 1958, s. 19).

Jak je ze stručného nástinu odlišných metodologických přístupů zřejmé, celý problém se značně komplikuje, a to až natolik, jak píše M. Scheller, že „názory na *podstatu a původ člověka* nebyly v žádné době tak nejisté, neurčité a zmatené, jako je tomu v době naší“ (Scheller, 2003, s. 120).

Ač se oba zmíněné odlišné přístupy ke zkoumání sociální reality liší, mohou se shodnout v tom, že předmětem zkoumání sociálních věd je sociální realita. Spor však vzniká při nastolení otázky, „jaké povahy je sociální realita?“ Je to realita, která je „pouze“ výsledkem evoluce, a příroda a společnost proto tvoří „nedílnou jednotu“, nebo příroda a společnost tvoří podstatně odlišné formy bytí? Odpověď na otázku je natolik závažná, že se na ni pokusíme v rámci této publikace postupně hledat podrobnější odpověď.

1.2 Problém tzv. souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních věd a přírodních věd

Podstatu sporu, který nazýváme „problém souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních a přírodních věd“, vyjadřují slova H. Whitea, který poukazuje na problém vztahu přírodních věd a historických věd v soudobé teorii. Píše: „Úchvatné úspěchy vědy v naší době nejen inspirovaly humanitní badatele o ustavení vědy o společnosti, jež by byla podobná vědě o přírodě, ale též vyostřily jejich nepřátelství vůči historii“ (White, 2010, s. 42). Podstata tohoto problému spočívá ve sporu o charakter tzv. souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních věd a přírodních věd.

Problém je navíc komplikován tím, že někteří samotní vědci zabývající se zkoumáním společnosti se staví odmítavě vůči těm vědním disciplínám, které nepoužívají „exaktní“⁴ vědecké postupy a metody. Ti vědci, kteří se zabývají zkoumáním některé z oblastí sociální reality a používají

4 V této souvislosti je korektní zmínit problém související s vymezením pojmu „exaktnost vědeckého zkoumání“, jak mě na něj upozornil oponent této knihy prof. Čechák. Přírodovědci a tzv. exaktně založení sociální vědci, kteří sami sebe označují za „exaktní sociální vědce“, označují termínem „exaktnost“ jen ty vědecké postupy, které jsou založené na kvantifikaci a měřících postupech. Rozsah pojmu „exaktnost“ se však tímto nevyčerpává. Do množiny prvků tvořících extenzi „exaktnosti“ patří i ty postupy, které nemusí nutně používat jen kvantifikační postupy. Můžeme se tedy tázat stoupenců (v podstatě pozitivistické) „exaktnosti“, zda například postupy logiky (např. logická inference) nelze označit za přesný „exaktní“ postup jen proto, že nepoužívají měření jako přírodní vědy? „Exaktním“ vědcům se problém jeví jinak. Viz např. studie s příznačným názvem *Ekonomie – exaktní či společenská věda?* (Višek, 2013).

postupy obdobné jako přírodovědci, se stavějí odmítavě vůči těm postupům a vědním disciplínám, které takové postupy při svém bádání sociální reality nepoužívají.

Výstižně tento spor vyjadřuje White na příkladu historie a jiných vědních oblastí: „Značný počet filosofů se totiž shodl na tom, že historie je buď jakousi třetí třídou vědy, jež má ke společenským vědám stejný vztah, jako kdysi měla přírodní historie k přírodním vědám, anebo že je jakýmsi druhořadým uměním, jehož hodnota epistemologická je značně pochybná a esteticky nejistá. Tito filosofové podle všeho dospěli k názoru, že pokud existuje něco jako hierarchie věd, pak historie spadá kamsi mezi aristotelovskou fyziku a linnéovskou biologii – a tedy má jistou hodnotu pro sběratele exotických světových názorů a pokleslých mytologií, leč nikterak nemůže přispět k ustavení onoho „společného světa“, který podle Cassirera nachází své každodenní potvrzení ve vědě“ (White, 2010, s. 43).

Jádrem sporu je i v tomto případě problém tzv. souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních věd a přírodních věd. Podstata řešení problému souměřitelnosti či nesouměřitelnosti sociálních a přírodních věd spočívá v hledání odpovědi na otázku, zda je možné oba druhy (třídy) věd považovat za „tentýž druh vědeckého poznání“, který se opírá o totožná metodologická východiska při vědeckém zkoumání a v principu je možné (a žádoucí) používat při zkoumání sociální reality tytéž metody, či zda to v principu možné není? Souměřitelností přírodních a sociálních věd se rozumí, že oba „druhy věd“ jsou jen podmnožinami téhož „rodu vědeckého poznání zkoumané reality“ (v principu utvořitelné „sjednocené vědy“). V takovém případě jsou přírodní a sociální vědy souměřitelné, což se projevuje i v tom, že používají společný nástroj pro vysvětlování vědeckých problémů, a tím je vědecká explanace.

Pokud však porovnáme reálný stav v oblasti používaných přístupů a metod v přírodních a sociálních vědách, zjistíme, že sociální vědy zaostávají za přírodními vědami zejména z hlediska používání exaktních metod. Je tomu skutečně tak? Pokud ano, pak sociální vědy zaostávají za přírodními vědami o celé století. Jestliže v období konstituování newtonovské fyziky dokázaly sociální vědy „držet krok“ s přírodními vědami, v éře einsteinovské fyziky se jim to nepodařilo.⁵

5 Takto proklamované zaostávání sociálních věd za přírodními vědami má negativní dopady na oblast správy a financování vědy, kdy např. v soutěži o veřejné zdroje na financování vědeckého výzkumu jsou projekty sociálních věd tzv. exaktně založenými rozhodovateli o financování vědy vytlačovány na okraj priorit.

Pokud však vyjdeme ze situace, že sociální vědy jsou svým výzkumným předmětem *podstatně* odlišné od přírodní reality, protože pro sociální realitu je charakteristická intencionalita konání, pak můžeme pochopit (osvětlit) sociální jevy formou porozumění významu (Winch), a nikoli formou kauzální explanace (Hempel). V takovém případě jsou sociální vědy nesouměřitelné s přírodními vědami. Nemůžeme v nich proto uplatnit „exaktní“ metody typické pro přírodovědní zkoumání, ale metody specifické, které nejsou uplatnitelné při zkoumání přírody, poněvadž v přírodě se takové jevy vyžadující odhalit intenci konajících aktérů nevyskytují.

V tomto smyslu je úsilí sociálních vědců „dohnat“ přírodní vědy – zejména formou implementace „exaktních“ formalizovaných metod – úsilím odsouzeným k nezdaru. Toto omezení má své objektivní příčiny tkvící v podstatě samotné sociální reality. Řečeno slovy N. Hartmanna, hledače nových cest ontologie, východiskem řešení může být odhalení „bytí dění“ (Hartmann, 1976, s. 71), kdy zkoumáme sociální realitu jako dynamický systém (Haken).

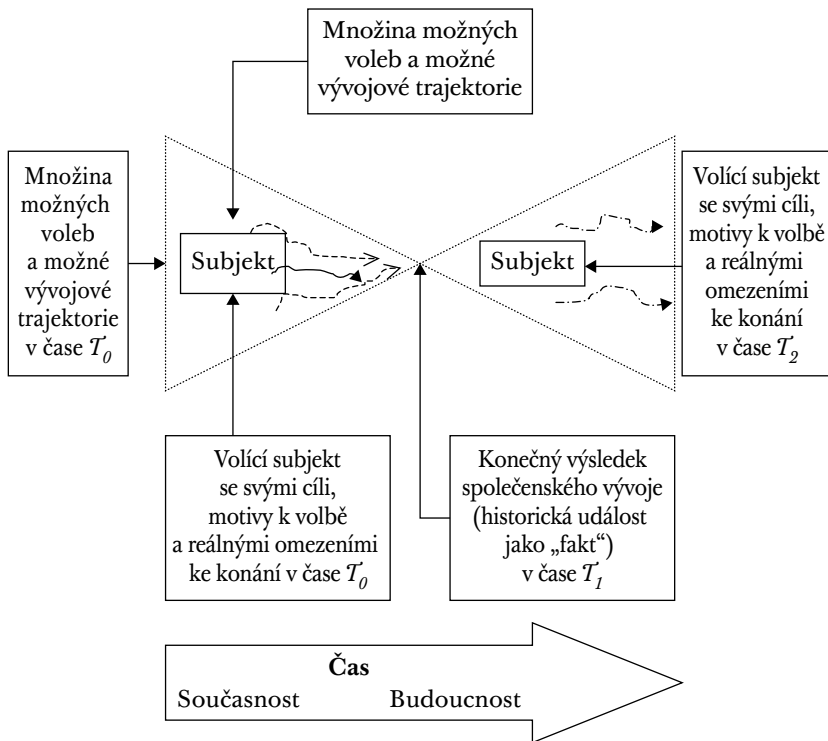
1.3 Subjekt jako volící aktér

Obecně vzato, předmětem zkoumání sociálních věd je sociální realita. Přestože je sociální realita výsledkem činnosti subjektů, navenek společnost vystupuje jako objektivní danost. Lidé se v určité době a místě rodí do určité společnosti, žijí v ní a nacházejí ji jako svět, který „je jim dán“. Proto hovoříme, že sociální realita je vůči subjektu objektivním faktorem jejich života, který ovlivňuje jejich bytí.

Člověk je však na druhé straně volícím subjektem (Heidegger, 2002), který se *v historickém čase* rozhoduje ve svém konání. Podstatu problému názorně ukazují obrázek 1.

Subjekt vystupuje v roli aktéra, který je obklopen určitými existujícími okolními podmínkami. K nim patří i výsledky předchozích událostí. Minulé (již proběhlé) události ovlivňují události současné a ty zase ovlivňují množinu budoucích trajektorií a trendů společenského vývoje. Dané společenské poměry vytvářejí základní společenský rámec pro konání subjektu v příslušném (současném) čase T_0 . Je to čas, který je atributem bytí právě jsoucí (současné) společenské doby. Před subjektem jako součástí sociální reality se „otevřívá“ množina možných voleb s určitými poznanými (i nepoznanými) vývojovými trajektoriemi charakteristickými pro danou dobu (čas T_0). Dané vývojové trajektorie představují

Obr. 1 Volící subjekt

Pramen: autor

potenciálně možné vývojové tendence společenského pohybu ovlivňované rámcem společenských, přírodních a jiných podmínek.⁶

Volící subjekt, vstupující do společenského dění svým konáním, svými záměry, cíli a motivy, je nachází jako na něm nezávislé faktory společenského vývoje. Možné vývojové trajektorie proto patří do oblasti nezávislého bytí. Jsou to potenciální směry dalšího vývoje, které konající a volící subjekt „nalézá“ jako objektivně dané předpoklady a limity společenského vývoje.

Evolučně vzato, možné vývojové trajektorie jsou výsledkem minulého vývoje, „souhrnné“ záměrné i nezáměrné činnosti různých aktérů a výsledkem působení řady faktorů a omezujících (společenských,

⁶ Ty pak mohou být v oblasti teorie zvětčovány např. v podobě vizí. Viz např. publikaci Potůček a kol. (2000).

přírodních) podmínek. Společenský pohyb se tak uskutečňuje po linii „minulé – současné – budoucí“ (Dunn, 2004). Kritériem rozčlenění je hledisko (historického) času, kdy při zkoumání sociální reality hledáme odpovědi na otázky „kdy a kde daná událost vznikla?“

„Minulé“ je to, co již proběhlo před přítomností. Je to taková „forma“ sociální reality, která „odplynula“ v toku času do „historie“. Na minulosti není možné nic měnit, protože se udála, nenávratně a nezvratně proběhla. Je to svého druhu „ontologická substance“, o které můžeme v sociálním (resp. historickém) zkoumání vyslovit buď nenormativní, nebo normativní závěry.

Z pohledu možných trajektorií společenského vývoje je přítomnost to, do čeho v časovém okamžiku T_1 „vyústil“ některý z možných vývojových trendů, který se právě v čase T_1 stává sociální realitou. Tuto skutečnost naznačuje na obrázku 1 bod označený jako „konečný“ výsledek společenského vývoje. V daném okamžiku se stává daná historická událost skutečností. V rovině sociální teorie tuto skutečnost označujeme termínem „sociální fakt“ (resp. „historický fakt“). Pojem „sociální fakt“ („historický fakt“) pak vyjadřuje skutečnost, že daná událost se stala sociální realitou, o níž je něco vypovídáno.

Přítomný okamžik T_1 otevírá před subjektem „nové pole voleb“, kdy se subjekt jako aktivní činitel zapojuje do společenského dění svými projekty, záměry, cíli, motivy s ohledem na reálná omezení pro konání své činnosti v čase T_2 .

Před subjektem jako volícím aktérem se tak otevírá množina budoucích „možných světů“ (Leibnitz, 1970; Kripke, 1980). „Možným světem“ se rozumí možný stav světa jako teoretické „zobrazení“ různých možných modů stavů světa, o nichž jednotlivé sociální teorie a disciplíny sociálních věd vypovídají (s ohledem na specifikum svých vlastních předmětů) buď nenormativně („co bude?“), nebo normativně („co by mělo být?“).

1.4 Rozhodování subjektu za různých informačních podmínek

Na rozhodování se subjektu má vliv řada faktorů (Winkler, 2007). Jedním z nich je kvalita informace a možnost jejího využití pro podporu rozhodování daného subjektu (Armstrong, 2001). Subjekt může volit v různých informačních podmínkách (Terek, 2007), jak přehledně ukazuje tabulka 1, a taktéž toto rozhodování může být vedeno v různých oblastech sociální reality, jako je například ekonomika (Friedman a Friedmanová, 1992) či politika (viz např. Ordeshook, 1989).

Tab. 1 Volba subjektu („možný svět“) s ohledem na kvalitu informace

Druh volby jako rozhodování subjektu za podmíněk	Obsah	Příklad podpůrných vědeckých metod
Jistoty	Subjekt se rozhoduje v podmínkách určitosti.	Deterministické metody
Rizika	Volící subjekt zná stavy světa S_i a zná pravděpodobnosti P_i stavů světa S_i .	Např. některé metody teorie her opírající se o ideu „rizika“
Neurčitosti	Pro možné stavy světa neznáme pravděpodobnosti nastání stavů světa.	Např. některé metody teorie her založené na ideji „neurčitosti“
Nejistoty	Pro stav světa S_i není známa pravděpodobnost P_i . Nejsou úplné informace o rozdělení náhodných veličin V_i . Známe jen některé jejich parametry (střední hodnoty).	Teorie her, vícekritériální rozhodování, teorie „fuzzy“ množin.

Pramen: autor

První možnost, která se týká poměrně omezené množiny rozhodovacích problémů, probíhá v podmínkách rozhodování za jistoty. Volící subjekt má dostatek informací k tomu, aby se mohl s jistotou rozhodovat. S ohledem na povahu společenského problému hledá takové řešení x_r , které je buď maximalizačním ($\max f(x_i)$) nebo minimalizačním řešením $\min f(x_i)$ z dostupné množiny X všech možných řešení. Volbu je pak možné formálně vyjádřit následovně:

Volíme takové $x_r \in X$, že $f(x_r) = \max f(x_i)$ nebo $f(x_r) = \min f(x_i)$; $x_i \in X$.

Pro řešení optimalizačních problémů v podmínkách jistoty můžeme použít různé metody. V praxi se například používá metoda lineárního programování.⁷

Většina společenských problémů však nevykazuje rysy určitosti. Volící subjekt se proto rozhoduje v podmínkách rizika, neurčitosti a nejistoty

⁷ Při jejím použití předpokládáme, že dané reálné procesy je možné zobrazit jako lineární (proporcionální) vztahy. Současně předpokládáme, že všechny proměnné mají spojitý charakter a řešení problému je možné vyjádřit jednokritériálním cílem. Model lineárního programování můžeme použít například v ekonomii pro řešení optimalizačních úloh výrobních programů či v oblasti veřejné politiky a veřejných financí pro optimalizaci alokace zdrojů. Budeme-li při rozhodování brát na zřetel více kritérií, pak použijeme některou z vícekritériálních metod.

(viz např. Tversky a Kahneman, 1974; Raiffa a Schlaifer, 2000; Winkler, 1994).

Při rozhodování za rizika stojí volící subjekt před výběrem některé z variant. Platí přitom, že výsledek volby (např. politické rozhodnutí o způsobu reformy, bilanci státního rozpočtu, změny daňové sazby, atd.) vede ke konkrétnímu výsledku. Racionálně uvažující subjekt, který zná možné stavy světa a dovede odhadnout pravděpodobnosti nastání událostí, volí takovou variantu, která maximalizuje *průměrný* výsledek. K tomu můžeme jako podpůrné prostředky použít nástroje teorie her.

Protože při rozhodování za podmínek rizika platí, že známe stavy světa S_i , známe pravděpodobnosti P_i stavů světa S_i , a známe varianty V_i , které vedou ke stavům světa S_i za pravděpodobnosti P_i nastání stavů světa, platí vztah:

$$\sum_{i=1}^n P_i = 1$$

Pokud by byla $P_i = 1$ nebo $P_i = 0$, pak by se jednalo o rozhodování za jistoty (určitosti). V praxi můžeme takovýto postup uplatnit například v oblasti veřejné politiky při rozhodování o volbě varianty realizační politiky či při rozhodování o volbě varianty investičního projektu.

Pokud se rozhodujeme za podmínek neurčitosti, rovněž předpokládáme racionálně se rozhodující subjekt. Ten však volí v jiných informačních podmínkách, které označujeme termínem „neurčitost“. V takových podmínkách rozhodující subjekt pro stavy světa S_i nezná pravděpodobnost P_i . Podstata volby spočívá v tom, že subjekt *racionálně* volí tu variantu, která maximalizuje průměrný výsledek. Řada rozhodovacích společenských problémů má charakter rozhodování za podmínek neurčitosti. Příkladem může být rozhodování subjektů veřejné správy, kdy tyto vědí, jaké stavy světa nastanou, avšak neznají pravděpodobnosti nastání těchto událostí, jak blíže ukazují v publikaci (Ochrana, 2007).

Při rozhodování za podmínek nejistoty jsou pro rozhodování o výběru varianty neúplné informace. Platí, že pro stav světa S_i není známa pravděpodobnost P_i . Nejsou úplné informace o rozdělení náhodných veličin V_i , známe jen některé jejich parametry (střední hodnoty). Hodnoty výběrových kritérií jsou ovlivněné náhodnými veličinami. Racionální subjekt volí tu variantu, která maximalizuje střední hodnoty parametrů.

Závěrem této stručné analýzy je vhodné zdůraznit, že metody a postupy rozhodování za jistoty, rizika a neurčitosti jsou podrobně popsány a formalizovány v četné vědecké literatuře (viz např. Allais, 1953; Arrow, 1971; Baláz, 2009; Ellsberg, 1961; Hicks, 1979; Keynes, 1926; Neumann a Morgenstern, 1944; Winkler, 1982). Od podrobné analýzy proto upouštíme, neboť překračuje rámec předmětu zkoumání této publikace.

1.5 „Možné světy“ v sociálních vědách

Předmětem sociálních věd je zkoumání některé z „částí“ sociální reality. Sociální realita je na rozdíl od jiných „ne-sociálních“ věd (kde prvkem této množiny jsou například přírodní vědy) charakteristická tím, že je výsledkem záměrné i nezáměrné činnosti lidí. Sociologové, politologové, historici atd. si ve svém zkoumání rovněž kladou otázku, „co by se stalo, kdyby?“ (Dunn, 2004).

Při hledání odpovědí na takové otázky ve svých úvahách konstruuje epistemicky možné světy (Kolman, 2005; Kripke, 1980; Quine, 2005). Pojem „epistemicky možný svět“ obsahuje to, „co se mohlo stát či mělo stát?“ (např. pohled historika), „co může být či by mělo být?“ (např. pohled politologa). Základem úvah pro konstruování epistemických možných světů je reálný aktuální ontický stav světa či již v minulosti proběhlá historická událost.

Při konstrukci možných světů tedy vycházíme z poznání (současné nebo již minulé) sociální reality. Východiskem pro poznání je reálný fakt (fakta), tedy událost (události), o nichž relativně spolehlivě víme, že se udály právě takovým způsobem, jak se udály. Tak například jestliže historik zkoumající novodobé dějiny ví, že prvním prezidentem Československa po politickém převratu v roce 1989 byl Václav Havel, pak musí být pravdivý výrok, že „prvním prezidentem Československa po politickém převratu v roce 1989 byl Václav Havel“. Z hlediska konstrukce možných světů se množina úvah dělí na dvě množiny epistemických světů, a to na ty, v nichž je prvním polistopadovým prezidentem Václav Havel (epistemicky pravdivý svět), a na množinu epistemických světů, které jsou nepravdivé, poněvadž něco tvrdí, co není pravdivé, totiž to, že „prvním prezidentem Československa po politickém převratu v roce 1989 nebyl Václav Havel“.

Proto tato množina úvah, opírající se o negaci výroku „prvním prezidentem Československa po politickém převratu v roce 1989 byl Václav

Havel“, tvoří onticky prázdnou množinu. Proto zmíněná negace výroku neodpovídá skutečnosti. Z pohledu epistemologie se jedná o množinu nemožných světů. Pokud tedy sociální vědci vytvářejí konstrukce epistemicky možných světů, vycházejí vždy z *reálného* faktu. Tím se jejich výpovědi podstatně liší od všech jiných pseudoteorií, které své výroky zakládají na neověřených a smyšlených tvrzeních. Řečeno názvem Hackingovy knihy (Hacking, 2006), stavíme si otázku: „*Sociální konstrukce – ale čeho?*“

Epistemicky možné světy tedy tvoří varianty (resp. alternativy) vůči reálnému (skutečnému aktuálnímu nebo již historickému) stavu světa (společnosti). To znamená, že každý z uvažovaných (epistemických) potenciálních světů není vyloučený jako možná varianta aktuálního světa. Takovými epistemicky možnými stavy světa (dalšího směřování československého státu v roce 1992) mohly být například stavy, kde Václav Havel neabdikoval, ale svojí společenskou autoritou vystoupil proti rozpadu Československa (stav S_1), nebo stav S_2 , kdy Václav Havel abdikoval a nechtěl již více vykonávat úřad prezidenta, či stav S_3 , kdy se stal prezidentem České republiky, či jiný stav S_i , který patří do množiny epistemicky možných stavů světa, kde se Václav Havel stal zakladatelem nové politické strany.

Vědci zabývající se zkoumáním společnosti pak takové stavy světa S_i konstruují jako možné stavy světa a v kontextu použité metodologie buď prostě konstatují danou možnost, nebo ji z normativních pozic hodnotí ve smyslu, „škoda, že se nestalo...“, či naopak, „je dobře, že se nestalo to či ono“.

Podstata vědecké výpovědi o možných stavech světa spočívá v tom, že se *nejedná o subjektivistickou konstrukci*, ale o takový ideový obraz sociální reality, který odpovídá požadavkům vědeckých výpovědí. Vědecké výpovědi jsou v takovém konzistentním teoretickém systému konstrukcí *potenciálně možných budoucích stavů světa* patřících do množiny reálně možných (onticky přípustných) stavů světa. Všechny vymezené a definované potenciální stavy světa tak tvoří „vějíř“ (množinu) možností, z nichž však v reálném bytí (v ontickém světě) může být pouze jedna možnost přeměněna v aktuální stav S_o , resp. má podobu historického stavu S_h . Analyzovaný problém „možných světů v sociálních vědách“ můžeme graficky zobrazit následovně (obrázek 2).

Obr. 2 Možné světy ve vědecké výpovědi

Rovina sociální reality (ontický svět) – a její potenciálně možné stavy											
Onticky (reálně) možné stavy						Onticky (reálně) nemožné stavy					
S_1	S_2	S_3	S_4	S_5	S_6	S_7	S_8	S_9	S_{10}	...	S_n
S_a (resp. S_h) jako aktuální stav											
↓						↓					
Epistemicky možné světy SEM_i (možné stavy společnosti popsané sociálními vědami)						Epistemicky nemožné světy SEN_i (nevědecké smyšlenky, nevědecké teorie)					
Epistemická rovina (svět idejí vypovídajících o možných, resp. nemožných stavech světa)											

Pramen: autor

Jak je z obrázku 2 zřejmé, rozlišujeme ontickou rovinu možných stavů světa. Je to rovina sociální reality, která je „těžhotná“ možnými stavy světa $S_1...S_6$. Jinak řečeno to znamená, že stavy světa $S_1...S_6$ se mohou stát realitou. V sociální realitě však může nastat pouze jeden aktuální stav. V námi uvedeném obrázku je to S_1 , který má charakter aktuálního stavu S_a (resp. již v historii nastalého stavu S_h).

Epistemická rovina je pohledem na problém stavů světa z hlediska ex ante a ex post časového pohledu, jakož i z právě aktuálního pohledu na problém. Právě aktuální pohled na problém je určitou teoretickou „reflexí“ právě existujícího společenského problému. Výsledkem je vědecká identifikace jsoícího problému. Ta je východiskem pro ex ante analýzy, kdy v rovině teoretické reflexe vymezujeme možné budoucí stavy světa. Ty mají například podobu vědeckých prognóz či jiných produktů vědeckého poznávání, kdy základem výpovědí je poznání jsoící sociální reality a jejich vývojových tendencí (viz např. Pauhofová a Želinský, 2002).

Epistemický pohled může být rovněž zaměřen ex post, kdy na základě již nastalé události hledáme odpovědi na otázky, „jaké reálné šance a varianty možného vývoje existovaly, a proč zůstaly nenaplněny“. Na otázky typu „ex post“ hledají odpověď zejména historické vědy.

Při zkoumání sociální reality, a to ať již z aktuálního hlediska či z pohledu historického, pak můžeme zkoumat jak již nastalý stav S_a ,